

## ХОЗЯЙСТВЕННО-БЫТОВЫЕ КОМПЛЕКСЫ ПОСЕЛЕНИЯ БОЛЬШАЯ АККАРЖА

В статье дан анализ материалов четырех локальных хозяйственно-бытовых комплексов, найденных автором на позднепалеолитическом поселении Большая Аккаржа возле г. Ильичевск. Поселение датируется около 19—18 тыс. лет назад. Все комплексы интерпретируются автором как остатки сезонных весенне-летних мест проживания отдельных семейных групп охотников на бизонов, которые использовались на протяжении одного-двух месяцев.

I. V. Sapozhnikov

## ECONOMIC COMPLEXES OF THE SETTLEMENT OF BOL'SHAYA AKARZHA

The materials of four local economic complexes, found by the author on the late Paleolithic settlement of Bol'shaya Akarzha near Iljichevsk have been analysed in the article. The settlement dates from 19—18 thousand years ago. The author interprets all the complexes as the remains of the seasonal spring — summer dwellings of separate family groups of bison hunters, which were used along 1—2 months.

**А. Г. Мацкевий**

## МАТЕРІАЛИ ПРО ВИКОРИСТАННЯ ПЕЧЕР У ПЕРІОД ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

*У статті проаналізовано матеріали трипільської культури з печери Вертеба на Тернопільщині (с. Більче-Золоте) та нові знахідки того часу з печерно-скельних ансамблів на території Івано-Франківської (Одаїв XV) і Тернопільської областей (Мельниця-Подільська I і Ланівці IV). Зроблено висновки про використання цих порожнин.*

Трипільські землероби і скотарі з початку XX ст. стали широко відомі, перш за все, поселеннями з наземними житлами, культовими спорудами, полями та іншими складовими матеріальною і духовною культури<sup>1</sup>. Утім, ще у другій половині XIX ст. були зафіксовані багаті знахідки цього періоду в печері Вертеба на Поділлі. Незважаючи на відкриття у подальшому багатьох трипільських пам'яток під відкритим небом, понад 100 років Вертеба була, по суті, чи не єдиною пам'яткою цієї культурної спільноти в печерних порожнинах. Лише протягом останніх років під час комплексних спеціалізованих робіт експедицій Інституту суспільних наук (із 1993 р. — Інституту українознавства імені І. П. Крип'якевича НАН України) за участю Львівського держуніверситету, екологічної експедиції «Дністер» товариства Лева, Борщівського краєзнавчого музею та інших установ було відкрито ще три печерні об'єкти з типовими знахідками, віднесеними до трипільської культури. Це Одаїв XV у Тлумацькому р-ні на Івано-Франківщині, а також Мельниця-Подільська I і Ланівці IV у Борщівському р-ні на Тернопільщині. Про ці пам'ятки вже є невелика інформація<sup>2</sup>. Матеріали з цих пунктів дають змогу дійти нових суттєвих висновків щодо трипільської єдності, зокрема щодо не тільки використання у той час місць під відкритим небом, а й заселення печерно-скельних ансамблів.

Розглянемо передусім матеріали трипільського часу в гіпсовій печері Вертеба. Головний вхід у цей утвір знаходиться за 1,5 км на північний захід від с. Більче-Золоте Борщівського р-ну Тернопільської обл. До 1822 р. належить одне із перших повідомлень про знахідки в цій порожнині великої кількості фрагментів посуду (очевидно, трипільського часу), людських кістяків і остеологічних решток тварин<sup>3</sup>.

Проте суто наукові дослідження тут проводили вже дещо пізніше А. Кіркор (1876—1878)<sup>4</sup>, Г. Оссовський (1889—1892)<sup>5</sup> і В. Деметрикевич (1898—1904, 1907)<sup>6</sup>. Під час робіт було зафіксовано значну кількість глиняних посудин, крем'яні, кістяні й мідні вироби, а також близько 30 кістяків людей. Типолого-статистичні показники артефактів, їх розташування, інші дані дали змогу тоді дійти висновку про культове використання згаданої печерної порожнини.

У 1914 р. Вертебу досліджував Я. Чекановський за участю В. Гребенюка і Я. Пастернака<sup>7</sup>. Було здобуто як антропологічні, так і археологічні матеріали, датовані переважно трипільським часом. Важливою особливістю робіт було те, що пам'ятку вивчали комплексно, поєднуючи археологічний, антропологічний, етнографічний та інші види аналізу. У 1928—1929 і 1934 рр. комплексні дослідження в печері продовжив О. Кандиба (О. Ольжич)<sup>8</sup>. Він поділив матеріали з порожнини на два періоди з відповідними фазами, зробив спробу стратиграфічного осмислення відкладів, зібрав чималий археологічний та антропологічний матеріал.

У 1956 році на цій унікальній пам'ятці проводив дослідження І.К. Свешніков<sup>9</sup>. Аналізуючи знайдені розрізнені людські кістки, що залягали у пізньотрипільському шарі етапу С1 біля вогнища, він дійшов висновку, що їх не можна розглядати як поховання. Очевидно, що це останки жителів, які тут знайшли сховище, а пізніше загинули. Гіпотеза про те, що трипільські землероби й скотарі з сонячних поселень під відкритим небом переселилися добровільно у вкрай вологе й темне приміщення, безпідставна. Тільки загроза небезпеки могла змусити їх зробити це. Таке припущення підтверджують і згарища синхронних поселень в околицях с. Більче-Золоте. І.К. Свешніков уважав, що зазначена обставина пов'язана з натиском населення культур шнурової кераміки Поділля й Прикарпаття. Не виключеною була і небезпека з боку носіїв культури лійчастого посуду та ворожих трипільських племен. Цікаво, що в підземних лабіринтах печери Вертеба зафіксовано досить високу кількість цінних речей трипільської культури порівняно з наземними поселеннями. Відзначимо художньо оброблені кістяні вироби, орнаментовані посудини і речі з металу. Такі факти можуть свідчити про те, що в печері ховали від нападників чи з інших причин найкоштовніші речі. Можливо, що в цій підземній порожнині знаходився і культовий центр, проводилися релігійні відправи й захоронення.

В останні десятиріччя з печери Вертеба в різні музеї й сховища надійшла досить значна кількість різноманітних знахідок переважно трипільського часу. До них належать і ті, що були зібрані спелеологами-туристами під керівництвом В.А. Радзівського та М.П. Савчина, спеціалістів різних профілів, у тому числі М.Ф. Рожка, В.С. Артюха, Л.Г. Мацкевого й М.П. Сохацького<sup>10</sup>. Зазначені та попередні роботи

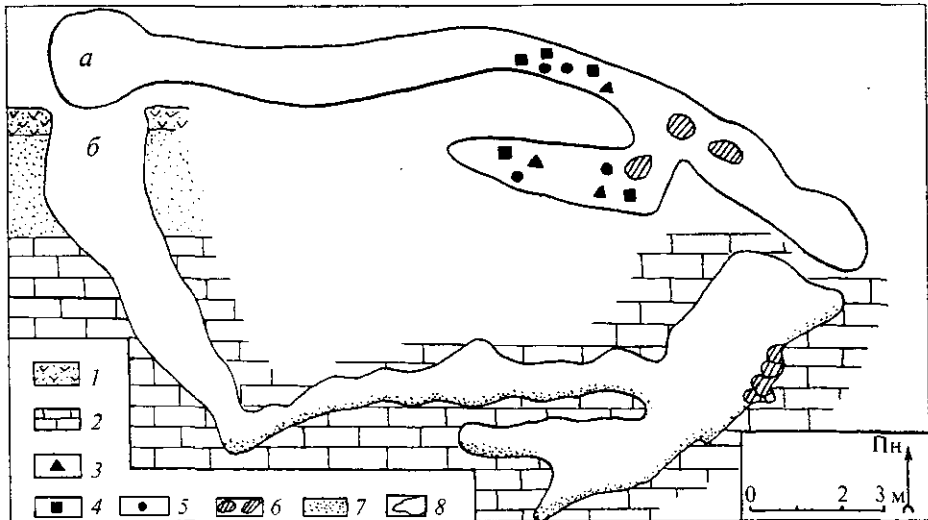


Рис. 1. Печерно-скельний комплекс Одаїв XV: а — план порожнини; б — переріз; 1 — чорнозем; 2 — гіпс-ангідрит; 3 — кремій; 4 — кераміка; 5 — кістки; 6 — каміння природне; 7 — глина; 8 — контури порожнини

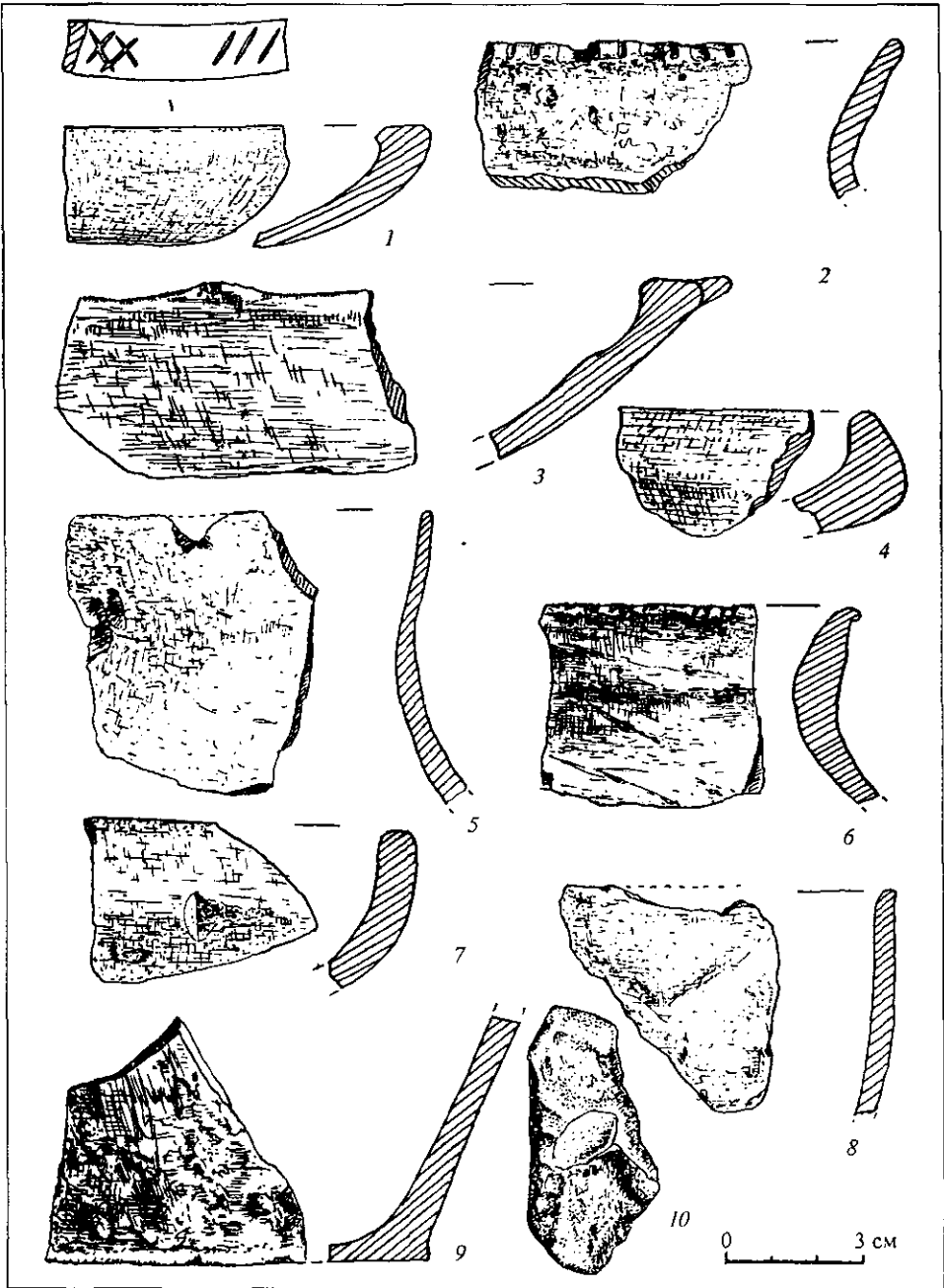


Рис. 2. Печерний комплекс Одаїв XV: 1—9 — фрагменти керамічного посуду; 10 — кавалок керамічного ґрузила

дають однозначну відповідь про необхідність стаціонарних систематичних досліджень на рівні сучасних методик цієї визначної пам'ятки світової культури.

Другий печерний комплекс зі знахідками матеріалів, віднесених до трипільської культури, розташований за 50 км на північний захід від Вертеби, на правому високому скелястому березі Дністра біля с. Одаїв. Цей мікрорайон досить інтенсивно насичений пізньотрипільськими пам'ятками під відкритим небом<sup>11</sup>. У 1992 і 1993 рр. важливі знахідки, датовані трипільською культурою, виявлено в одній із порожнин, за 2,1 км на північний захід від с. Одаїв, в урочищі Городище (печера Дальня-Одаїв XV). Тут під час зачистки долівки утвору на глибині 7—9 м і близько 10 м від вертикального входу (карстової лійки) виявлено фрагменти глиняних посудин і ґрузила.

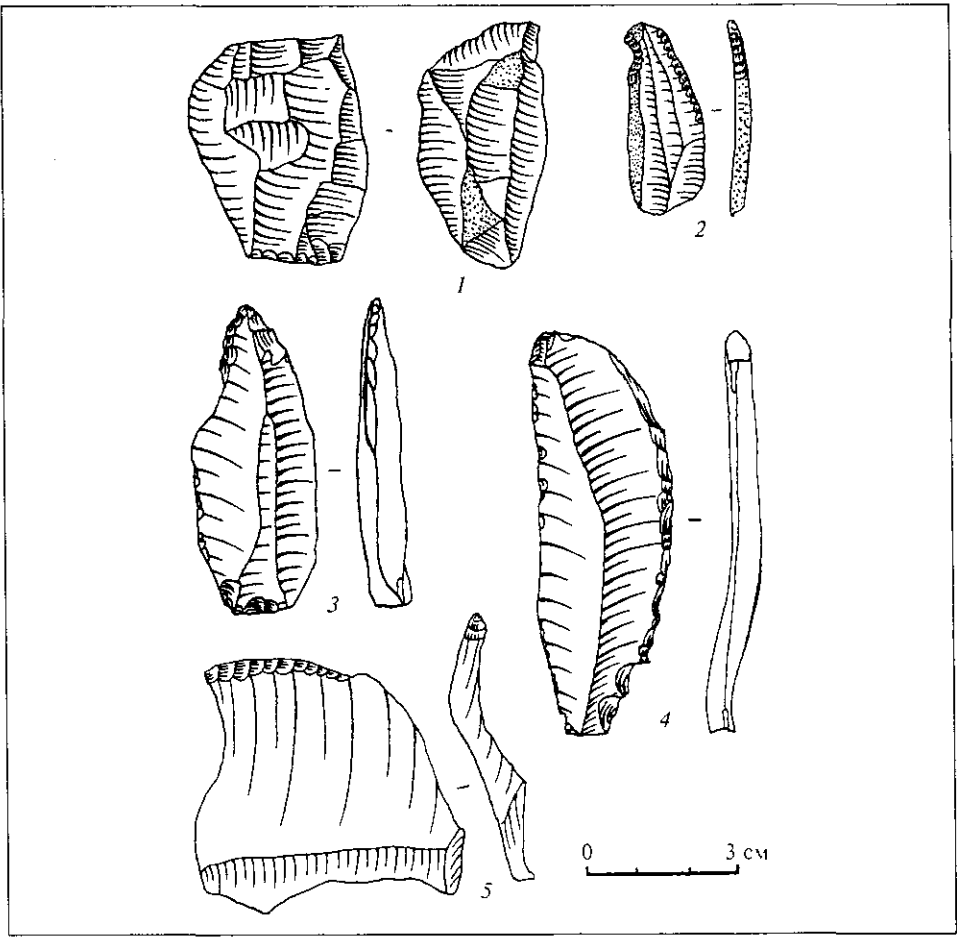


Рис. 3. Печерний комплекс Одаїв XV, крем'яні вироби (1—5)

крем'яні вироби, черепашки молюсків, остеологічні рештки тварин (рис. 1—3). Серед близько 100 фрагментів горщиків переважає кухонний посуд із домішками шамоту або подрібнених черепашок, неорнаментований. Частина вінців виробів із насічками або шнуровим орнаментом типова для касперівської локальної групи жванецької культури за Т.Г. Мовшею, часу близько 2500—2400 рр. до н. е.<sup>12</sup> Інші знахідки, хоча і менш визначальні, цілком характерні для синхронних трипільських комплексів. Це передовсім близько 50 кам'яних артефактів — нуклеус, скобель, вістря-ніж і ножі-скребла (рис. 3). Серед кісток переважають рештки великої рогатої худоби, а серед черепашок — гелікс і унію. Як відомо, саме такі молюски в трипільський час були важливими продуктами збиральництва й входили до харчового балансу поселенців<sup>13</sup>. Зазначимо також, що в сусідній печері Одаїв XVIII (Затишна-Бутиновича), за 2,3 км на північний захід від с. Одаїв, знайдено фрагменти спеціфічного посуду культур шнурової кераміки та розчленований скелет людини, що за С-14 датується 5100±50 років від наших днів. Ці матеріали дають змогу припускати, що трипільці тут могли мати контакти зі шнуровиками й використовувати порожнини з тією самою метою, що й у районі с. Більче-Золоте (печера Вертеба).

Заслужують на увагу і знахідки на пункті Мельниця-Подільська I. Ця печерно-скельна порожнина в гіпсах розташована за 1 км на захід від смт. Мельниця-Подільська Борщівського р-ну Тернопільської обл., на лівому березі Дністра. У 1991 р. екологічну експедицією «Дністер» товариства Лева і Прикарпатською експедицією Інституту суспільних наук АН України тут на площадці перед печерою було закладено шурф (1 × 2 м), прокопаний до скельної долівки утвору. У нижньому пласті відкладів на глибині 50—60 см від поверхні було зафіксовано фрагменти розписаної коричневою фарбою трипільської кераміки етапу С1.

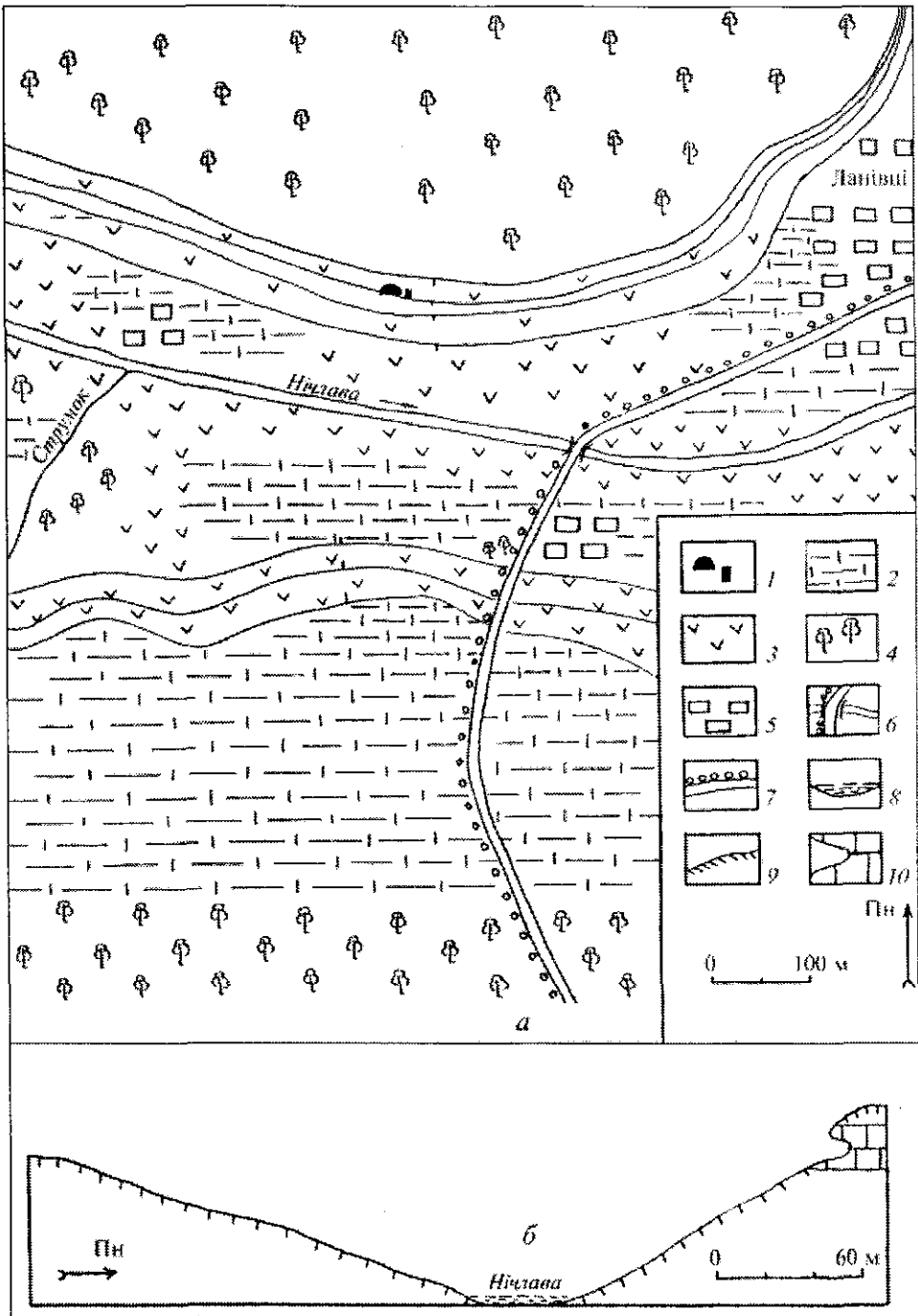


Рис. 4. Печерно-скельний ансамбль Ланівці IV: а — ситуаційний план; б — переріз за західною стінкою шурфу 1 за лінією північ—південь; 1 — поселення Ланівці IV і шурф на його території; 2 — орні поля; 3 — луки; 4 — лісопосадка; 5 — будівлі села; 6 — міст; 7 — дорога; 8 — переріз річки; 9 — ґрунтові відклади; 10 — скельні відклади та порожнини в них

У близьких до Мельниці-Подільської I умовах знайдено й матеріали в Ланівцях IV, розташованих за 0,4 км на захід від с. Ланівці того самого району, в урочищі Замчище. Роботи проводились у 1991 р. екологічною експедицією «Дністер» і Прикарпатською експедицією Інституту суспільних наук АН України за участю Борщівського краєзнавчого музею (рис. 4, 5)<sup>14</sup>. Пам'ятка розташована на лівому березі



Рис. 5. Печерно-скельний ансамбль Ланівці IV. Вид із півдня. Фото М.П. Сохацького, 1991 р.

р. Нічлави, лівої притоки Дністра, на висоті 60 м від рівня води у річці. Тут є кілька гротів і печера із заваленим кам'яними брилами входом. Цікаво, що в сарматських вапняках (визначення І.М. Гуньовського), з яких складений печерний ансамбль, спостерігаються видовжені лінзи плитчастого альбського кременю (визначення В.Ф. Петруня). У середній частині площадки перед печерно-скельним комплексом закладено шурф (1 × 2 м). Кам'яної долівки площадки було досягнуто на глибині 90 см від поверхні. Культурний шар простежено на глибині від 0,25 до 0,65 см. У відкладах виявлено фрагменти типової пізньотрипільської кераміки етапу С1/С2, остеологічні рештки собаки й великої рогатої худоби та крем'яні вироби. Усі кам'яні предмети виготовлені з матеріалу, ідентичного простеженому лінзами в складі печерно-скельного масиву. Це означає, що придатна для використання крем'яна сировина була безпосередньо на пам'ятці. Крім специфічної кераміки, інші артефакти з культурного шару також типові для пізньотрипільської культури. Це дає змогу стверджувати, що виявлено єдиний етнокультурний комплекс.

Отже, можна дійти висновку, що носії пізньотрипільської культури освоювали печерно-скельні ансамблі з досить різноманітними цілями. Поки не знайдено достовірних матеріалів, які свідчили б про таке використання на ранньому та середньому етапах трипільської культури. Утім наявність артефактів із культурного шару доби неоліту культури лінійно-стрічкової кераміки в печері Вертеба не виключає і такого. Залишки культурного шару пізнього етапу (С1 і С2), документовані нещодавно в Одаєві XV, Мельниці-Подільській I, Ланівцях IV, а раніше — у Вертебі, свідчать про перебування трипільців у таких утвореннях. Це могли бути насамперед короткочасні пристановища чабанів, мисливців, рибалок і збирачів, інших поселенців (Мельниця-Подільська I і Ланівці IV). До того самого періоду могли, імовірно, належати й культові печерно-скельні центри або місця певних релігійних відправ і схованок під час різноманітних природних катастроф і військової та іншої небезпеки (печера Вертеба та Одаїв XV).

Аналіз достовірних археологічних комплексів дає змогу вважати найранішими знахідки у Вертебі. На основі переважно публікації К. Гадячека<sup>15</sup> пам'ятку зараховано до жванецької локальної групи або культури за Т.Г. Мовшею (етап С1-С2)<sup>16</sup>. Дещо пізнішим є матеріал із Мельниці-Подільської I, який близький до знахідок із Поливанового Яру III<sup>17</sup>. Найпізніші матеріали фіксуються в Одаєві XV і Ланівцях IV, аналогом яких є пам'ятка Касперівці. Це дозволяє віднести їх до касперівської локальної групи. Хронологічні рамки всіх описаних печерно-скельних пам'яток, згідно з аналогами, — від 3000 до 2500—2400 років до н. е.<sup>18</sup>

Комплексні дослідження печер, навісів, гротів, інших подібних утворень, що в археологічному плані вивчені ще недостатньо, уже принесли нові, принципово важливі матеріали. Такі пам'ятки, як правило, збережені краще, ніж об'єкти під відкритим небом. Це відкриває додаткові можливості для впровадження різноманітних методик, технічних засобів і аналізів. Роботи в печерно-скельних ансамблях доцільно значно розширити. Адже в ряді країн Західної Європи саме з печерно-скельними порожнинами пов'язана найбільша історико-археологічна інформація. А як виявляється, насиченість території Подністрів'я печерами перевищує багато зі згаданих регіонів<sup>19</sup>.

Крім печерно-скельних утворів, у яких простежено пам'ятки трипільської культури, безумовний інтерес викликають і численні штольні, що виникли внаслідок видобутку кам'яної сировини. Такі порожнини вже фіксуються в той час, і їх дослідження фактично тільки розпочалося<sup>20</sup>.

<sup>1</sup> Бибиков С.Н., Збеневич В.Г. Трипольская культура // АУ. — 1985. — Т. 1. — С. 189—193.

<sup>2</sup> Мацкевий Л.Г. Дослідження в печерних утворах Придністрів'я в 1991—1992 рр.: Тези доп. дванадцятої Вінн. обл. істор.-краєзн. конф. — Вінниця, 1993. — С. 18—19; Мацкевий Л.Г. Дослідження Прикарпатської експедиції в 1992 р. // АДУ 1992. — 1993. — С. 93—96; Мацкевий Л.Г. До питання про заселення печерних комплексів у період трипільської культури на заході України // Тези доп. і повідомлень Міжнар. наук. конф. «Трипільська культура України». — Львів, 1993. — С. 35—37; Мацкевий Л., Артюх В. Нові археологічні матеріали із Тлумаччини // Тези доп. тринадцятої Вінн. обл. істор.-краєзн. конф. — Вінниця, 1994. — С. 19—21; Мацкевий Л. Роботи В.Б. Антоновича та перспективи археологічних досліджень печерних комплексів Придністрів'я і суміжних територій // Академія пам'яті професора Володимира Антоновича. — К., 1994. — С. 257—262; Мацкевий Л.Г. Печерні пам'ятки заходу України — джерело матеріальної і духовної культури // Скелі й печери в історії та культурі стародавнього населення України. — Львів, 1995. — С. 62—66; Artiukh V. Some summaries of research of cave monuments on the territory of Ternopil's'ka, Ivano-Frankivska and Chernivetska oblasts // 2<sup>nd</sup> Inter. Conf. «Problems and Methods in Historical Archaeology»: Abstracts. Kamianets-Podilsky, 18—21 august 1992. — Toronto; Lviv, 1992. — P. 2—3.

<sup>3</sup> Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. — Warszawa, 1880. — Т. 1. — S. 226.

<sup>4</sup> Kırkor A.H. Sprawozdanie z wykazu zabytków z wycieczki archeologiczno-antropologicznej w roku 1877 // ZWAK. — 1878. — Т. II. — S. 16; Tegoż. Sprawozdanie i wykaz zabytków złożonych w Akademii Umiejętności z wycieczki archeologiczno-antropologicznej w roku 1878 // ZWAK. — 1879. — Т. III. — S. 12—45; Tegoż. Zbiór wiadomości do antropologii krajowej // SKA. — 1879. — N 3. — S. 46—47.

<sup>5</sup> Оссовский Г.О. О геологическом и палеоэтнологическом характере пещер юго-западной окраины Европейской России и смежных с нею областей Галиции // Тр. Томск. о-ва естествоиспытателей и врачей. — Томск, 1895. — Вып. 5. — С. 27—48; Ossowski G. Sprawozdanie z wycieczki paleontologicznej po Galicji w r. 1889 // ZWAK. — 1890. — Т. XIV. — S. 20; Tegoż. Sprawozdanie drugie z wycieczki paleoetnologicznej po Galicji wschodniej w r. 1890 // ZWAK. — 1891. — Т. XV. — S. 52—68, 83; Tegoż. Sprawozdanie czwarte z wycieczki paleoetnologicznej po Galicji (w r. 1892) // ZWAK. — 1895. — Т. XVIII. — S. 1—28.

<sup>6</sup> Demetrykiewicz W. Groty wykute w skalach Galicji wschodniej pod względem archeologicznym // Materiały antropologiczno-archeologiczne i etnograficzne. — Krakow, 1903. — Т. VI. — S. 51—91; Tegoż. Fund aus Ost-Galizien // Jahreshefte des Österr.-archäologische ins. — Berlin, 1904. — Т. VII. — S. 152.

<sup>7</sup> Пастернак Я. Археологія України. — Торонто, 1961. — С. 221—222.

<sup>8</sup> Кандиба О. Досліди на галицькому Поділлі в рр. 1928 та 1929 // Записки НТШ. — Львів, 1937. — Т. 154. — С. 1—14.

<sup>9</sup> Свєси́нко́в І.К. Історія населення Передкарпаття, Поділля і Волині в кінці III — на початку II тисячоліття до нашої ери. — К., 1974. — С. 157.

<sup>10</sup> Сохацький М. З історії дослідження печери «Вертеба» // Скелі й печери в історії та культурі стародавнього населення України. — Львів, 1995. — С. 99—101.

<sup>11</sup> Герета І.П., Грибович Р.Т., Мацкевий Л.Г., Пелецишин М.А., Потушняк М.Ф., Савич В.П., Свєси́нко́в І.К., Черниш О.П. Археологічні пам'ятки Прикарпаття і Волині кам'яного віку. — К., 1981. — 312 с.

<sup>12</sup> Мовша Т.Г. Поздний этап трипольской культуры // АУ. — 1985. — Т. 1. — С. 223—263.

<sup>13</sup> Бибиков С.Н. Раннетрипольское поселение Лука-Врублевцевская на Днестре. — Л., 1953. — 460 с. — (МИА; № 38).

<sup>14</sup> *Користуюся* нагодою щиро подякувати М.П. Сохачькому за можливість скористатися результатами шурфування на пам'ятці Ланівці ІV.

<sup>15</sup> *Hadaczek C.* La colonie industrielle de Koszylowce de L'Epoque eneolithique. — Leopold, 1914. — 28 p.

<sup>16</sup> *Мовша Т.Г.* Поздний этап трипольской культуры... — С. 223—263.

<sup>17</sup> *Пассек Т.С.* Раннеземледельческие (трипольские) племена Поднестровья. — М., 1961. — 226 с. — (МИА; № 84).

<sup>18</sup> *Мовша Т.Г.* Поздний этап трипольской культуры... — С. 253—255.

<sup>19</sup> *Дублянський В.Н., Ломаев А.А.* Карстовые пещеры Украины. — Киев, 1980. — 180 с.

<sup>20</sup> *Бибииков С.Н.* Древнейшие кремневые выработки на горе Белой в районе Каменец-Подольска // *Материалы сессии, посвященной итогам археол. и этногр. исследований 1964 г. в СССР.* — Баку, 1965. — С. 56—58; *Его же.* Древние кремневые выработки в Среднем Поднестровье // *Sbornik Narodniho muzea v Praze.* — Praha, 1966. — *Řada A.-Historie.* — Svazek XX. — Čís. 1—2. — S. 3—6; *Конопля В.М.* Первісні кремнедобувні шахти Прикарпаття // VII Поділ. істор.-краєзн. конф. (секція археології). — Кам'янець-Подільський, 1987. — С. 4—5.

*Одержано 12.05.97*

*Л.Г. Мацкевий*

## МАТЕРИАЛЫ ОБ ИСПОЛЬЗОВАНИИ ПЕЩЕР В ПЕРИОД ТРИПОЛЬСКОЙ КУЛЬТУРЫ

До недавнего времени был известен лишь один памятник трипольской культуры, расположенный не под открытым небом, а в пещерно-скальном ансамбле-лабиринте Вертеба близ с. Бильче-Золотое Борщевского р-на Тернопольской обл. В последние годы в данной области зафиксировано еще два объекта на территории этого же района близ с. Лановцы и пгт Мельница-Подольская, а также в 50 км к северо-западу от них близ с. Одаев Тлумачского р-на Ивано-Франковской обл. Как свидетельствует синтез источников, пункты Мельница-Подольская I и Лановцы IV могли быть краткосрочными пристанищами пастухов, охотников и других поселенцев, а Вертеба и Одаев XV, вероятно, представляли собой культовые центры или места определенных религиозных процедур, или убежища (укрытия) во время разнообразных катастроф, а также военной или другой опасности.

Самые ранние материалы фиксируются в Вертебе (жванецкий этап позднего триполья), несколько моложе инвентарь из Мельницы-Подольской I (близок к Поливановому Яру III), а позднейшие — в Одаеве XV и Лановцах IV (типа Касперовцы). Памятники датируются от 3000 до 2500—2400 лет до н. э.

Благодаря относительной защищенности (закрытости) пещер от действия природных и иных факторов материалы в них сохраняются, как правило, лучше, чем на наземных памятниках. Это даст дополнительные возможности для применения разнообразных методов, технических средств и анализов.

*L.G. Matskevych*

## THE MATERIALS ON THE USAGE OF CAVES DURING TRIPOLYE CULTURE PERIOD

Until recent times the only site of Tripolye culture, situated not under the open sky, but in the rock-cave ensemble-labyrinth Verteba near the village of Bilche-Zolotoye (Borshev district, Ternopol region) was known. Recently, two more objects were fixed on the territory of the same region near the village of Lanovtsy and the town of Melnitsa-Podol'skaya, and also 50 km to the North-West from them — near the village of Odayev (Tlumachsky district, Ivano-Frankovsk region). As the synthesis of the sources shows, the points of Melnitsa-Podol'skaya-I and Lanovtsy-IV may have been the short-time havens of shepherds, hunters and the other settlers; Verteba and Odayev-XV may have been the cult centers or the sites for definite religious procedures or the sanctuaries (shelters) during the different catastrophes and also military or some other danger.

The earliest materials are fixed in Verteba (at the Zhvanets stage of the late Tripolye); the accessory from Melnitsa-Podol'skaya-I is a little bit younger (it is close to Polivanov Yar III). The latest materials are known in Odayev-XV and Lanovtsy-IV (Kasperovtsy type). The sites are dated from 3000 — to 2500—2400 years BC.

Owing to the relative defense of the caves from the influence of natural and other factors, the materials in them are of better safety than on the on-earth sites. This fact gives additional opportunities for applying various methods, technical measures and analyses.